

Р.О. ДОДОНОВ

**ДО ПИТАННЯ ПРО АНТРОПОКОСМІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ІСТОРІЇ
В.І. ВЕРНАДСЬКОГО Й Л.М. ГУМІЛЬОВА**

Сучасна екологічна криза, яка погрожує самому існуванню людства на Землі, актуалізує ті історіософські концепції, в яких акцентується увага на взаємозв'язку людини з природою, робиться наголос на особливому значенні природного середовища для соціальної історії. Серед таких концепцій особливе місце належить двом фундаментальним працям з назвами, які містять поняття “біосфера”. Йдеться про “Біосферу” Володимира Івановича Вернадського, яка побачила світ у 1927 р., а також про книгу “Етногенез і біосфера Землі” Льва Миколайовича Гумільова. Останній рукопис був підготовлений до друку у 1979 р., але не був надрукований – він депонувався в Інституті технічної інформації; лише у 1989 р. гумільовська “біосфера” була опублікована видавництвом Ленінградського держуніверситету. На перший погляд здається, що між цими працями немає майже нічого спільного. Дві книги, два автори, дві оригінальні проблеми. Різні епохи, різні долі... Але більш детальний аналіз дозволяє усвідомити, що обидва мислителя намагалися усвідомити магістральний – природоспіврозмірний – зміст історії людства.

Звичайно, рівень аналітики академіка Вернадського набагато глибший за напівпубліцистський стиль праці Л.М. Гумільова. Втім, Лев Миколайович і сам визнає пальму першості за Вернадським, віддаючи йому належне в галузі узагальнення хімічних та енергетичних процесів біосфери. На себе він бере місію проілюструвати, як природні фактори, зокрема енергія живої речовини, впливають на історичні процеси на рівні людського суспільства. Але саме тут і виникає проблема, на яку хотілося б звернути увагу читача і яка не дозволяє вважати Л.М. Гумільова наступником чи учнем В.І. Вернадського.

Цієї проблеми певною мірою вже торкалися дослідники творчості і Вернадського, і Гумільова. Наприклад, у статті російського археолога А.М. Медведя “Ідеї В.І. Вернадського і наукова творчість Л.М. Гумільова” робиться висновок про те, що “два мислителя зійшлися в необхідності вивчення людського суспільства через призму біосферних змін, але при цьому один з них зміг піднятися до визнання значення людського розуму, мислення, науки для майбутнього планети, інший же запрошує повернутися в біосферу, вважаючи людину істотою «безрозсудною, схильною до непереможних пасіонарних поштовхів», що ламають волю і свідомість останньої” [1].

Піднімав означену проблему і автор у своїх виступах на Наукових читаннях, присвячених 140-річчю з дня народження В.І. Вернадського (м. Донецьк, 12 березня 2003 р.), на Міжнародній науковій конференції “Творча спадщина В.І. Вернадського і сучасність” (3-ті Вернадські читання, м. Донецьк, 22-24 травня 2003 р.), на Всеукраїнській науково-практичній конференції “Основні тенденції розвитку сучасного світу як виклик глобалізації” (м. Запоріжжя, 7-8 жовтня 2003 р.) [2].

Разом з тим співставлення історіософських концепцій В.І. Вернадського і Л.М. Гумільова дозволяє зробити набагато ґрунтовніше узагальнення, ніж це було зроблено у зазначених публікаціях, що, власне кажучи, і є метою цієї статті.

Твори обох мислителів єднає, по-перше, методологічний підхід до аналізу життя на Землі як до цілісної системи, по-друге, розуміння головного протиріччя людської історії, яке полягає не в площині інтерсоціальних стосунків, а у площині “людина-природа”, по-третє, нестандартні сюжетні оберти оригінальних досліджень, по-четверте, протест натуралістів проти нової схоластики, в яку все більше і більше перетворювалося вітчизняне суспільствознавство, по-п'яте, палкий заклик до свободи наукового пошуку, прорив за межі офіційно дозволених тем. Без сумніву, обох авторів єднає і те, що вони репрезентують той напрямок філософської думки, який отримав назву антропокосмізму.

Нагадаємо, що кінець ХІХ ст. ознаменувався значними успіхами людства у царині відкриття таємниць природи, стрімким розвитком техніки і практично всіх галузей науки. Пафос кінцевого торжества людського Духу над природою знайшов підтвердження в тій формі сциєнтизму, для якої були характерні панлогізм і емпіризм. Здавалося, рішення будь-якої складної

наукової задачі – питання лише часу. У середовищі науковців зріло переконання, що навколишній світ достатньо простий і підлеглий декільком інтерпретуючим схемам, які описують дію механізму, вплив на один з елементів якого з необхідністю веде до передбаченої відповіді його іншого елемента. Такий стиль мислення виправдав себе у галузі інженерії та був підкріплений успіхами технічного прогресу. Проте сциєнтистське мислення дуже швидко опинилося в пастці, яку само собі створило.

Картина світу, що складається з механізмів, не включала в себе самої людини. Вона виявилася ніби зовнішнім спостерігачем на кшталт астронома, що споглядає в телескоп зоряне небо, або ентомолога, що розглядає в лупу крило метелика. І безлюдна природа діє за власними – “механістичними” – законами. Людина, таким чином, існує сама собою, а природа – сама собою. Філософи деколи намагалися об’єднати обидві ці протилежності, але найчастіше такі спроби закінчувалися теологічними концепціями, які принципово не могли задовольнити науку.

Водночас усе те ж XIX ст. відродило тип світогляду далекої античності, для якої було характерне відчуття глибокої причетності людини до природних процесів, невід’ємної цілісності всіх без винятку складових природи. Людина розглядалася не інакше як мікрокосм, мініатюрна модель Всесвіту. При цьому такі умонастрої були не тільки відроджені, але й суттєво збагачені досягненнями природознавства за минулі два з половиною тисячоліття. Від античних часів і часів Ренесансу в російський інваріант антропокосмізму перейшло розуміння Космосу як упорядкованого Всесвіту, що протистоїть Хаосу. Антропокосмічна картина світу без “головного упорядкувача” – людини – в ньому не влаштувала її adeptів. Відтепер, як і в античні часи, людина знову стає дійовою особою, невіддільною від космосу, його частиною, його елементом. І вона вивчає тепер природу, космос не як сторонній спостерігач, а “зсередини” – як безпосередній учасник процесу, що вивчається.

Аналізуючи причини й умови виникнення розповсюдження антропокосмізму на російському ґрунті, академік М.М. Моїсеєв висунув гіпотезу, що джерела цієї течії містяться в історії російської науки XVIII ст. “Першими вченими-природознавцями в Росії були німці або німецькі швейцарці. Вони принесли з собою і специфічну культуру наукових досліджень. Її особливість – ретельна обробка окремих деталей і прихильність до певних стандартів. Все це певною мірою суперечило російському темпераменту. Наступний шар – російські учні німецьких вчителів – був у основному репрезентований епігонами, а епігонство – прагнення в усьому слід своїм вчителям – рідко буває успішним. І на початку XIX ст. загальний рівень науки в Росії дещо знизився. Але потім стали з’являтися російські учні російських вчителів, не обтяжені жорсткими канонами німецької традиції. Вони працювали вже в тому ключі, який відповідав особливостям російської національної традиції (можливо, навіть доречно сказати – національному характеру). І ось з’являється ряд блискучих імен. Цій плеяді вчених властиве прагнення широти поглядів, прагнення осмислити явище, що вивчається, у цілому, його місце в потоці фактів. Виникають нові оригінальні «системні конструкції». Прикладом тому є система Менделєєва. Сеченов також, імовірно, був першим, хто почав вивчати людину в її єдності. Не лише психічній і фізичній, але в єдності людини й навколишнього середовища” [3, с.606].

Російські антропокосмісти міркували з приводу перспектив майбутнього людства, розробляли альтернативні проекти розвитку земної цивілізації, шукали можливі шляхи подальшої еволюції людини. Інтуїтивне відчуття загрози існуванню життя з боку технократичних тенденцій сучасного світу, необхідність повернення гармонії природи й людини знайшло своє відображення у поезії (Тютчев, Брюсов), драматургії (Сухово-Кобилін), живопису (Рерих, Нестеров), музиці (Скрябін), філософії (Федоров, Чижевський). Серед антропокосмічно налаштованих науковців слід назвати М.О. Умова й М.Г. Холодного.

Розділяв ці погляди й академік В.І. Вернадський. У його працях відтворюється цілісна картина світу, починаючи від будови кристалу і закінчуючи вершинами прояву людського духу. Одна з фундаментальних проблем, яку піднімає Вернадський у своїй “Біосфері”, є визначення джерела енергії, що робить можливим існування живої речовини і призводить до формування на Землі “сфери життя”. І вчений вказує на таке джерело – це сонячне випромінювання. “Завдяки космічним випромінюванням біосфера набуває у всій своїй будові нових, незвичайних і

невідомих для земної речовини властивостей... Обличчя Землі виявляє у цьому середовищі нову, змінену космічними силами картину земної поверхні. Речовина біосфери завдяки ним просякнута енергією; вона стає активною, збирає і розподіляє в біосфері отриману у формі випромінювання енергію, перетворює її в решті-решт в енергію у земному середовищі вільну, здатну проводити роботу... Тварі Землі є створенням складного космічного процесу, необхідною і закономірною частиною стрункого космічного механізму, в якому, як ми знаємо, немає випадковості” [4, с.227].

“Замість звичного ставлення до себе як до незалежного організму, – посилається на концепцію Вернадського Гумільов, – хай навіть постійно взаємодіючому з іншими організмами, «ми повинні виразити живі організми як щось ціле і єдине, бо всі вони є функцією біосфери... і величезною геологічною силою, що її визначає”. Організми, що населяють Землю, – не тільки сукупність індивідуальностей, але і “жива речовина”, яка “пов’язана з навколишнім середовищем біогенним струмом атомів: своїм диханням, живленням і розмноженням”. Біосфера, згідно з концепцією В.І. Вернадського, – це не тільки плівка “живої речовини” на поверхні планети, але й усі продукти її життєдіяльності за геологічний час: ґрунти, осадові й метаморфічні породи і вільний кисень повітря. Ми ходимо по трупах наших предків; ми дихаємо життям тих, хто давним-давно помер, і ми самі ввійдемо до цієї стихії, щоб нами дихали наші нащадки”. Інакше кажучи, “все живе являє мінливу сукупність організмів, між собою зв’язаних і схильних до еволюційного процесу протягом геологічного часу. Ця динамічна рівновага прагне з часом перейти в статичну рівновагу... Чим більше тривало існування, якщо немає ніяких рівноцінних явищ, діючих у протилежний бік, тим ближче до нуля буде вільна енергія” [5, с.385].

Отже, стосовно хімічного складу й енергії живої речовини Л.М. Гумільов повністю погоджується з позицією В.І. Вернадського. Уявлення про етноси як про природні утворення, чия активність обумовлена пасіонарністю, тобто своєрідною мутацією, зміною психоенергетичного стану конкретної спільноти людей, дуже нагадує ті процеси в біології, які надихали свого часу молодого Вернадського. “Коники, що скачуть по лузі, раптово перетворюються на сарану, яка летить назустріч загибелі, знищуючи все на своєму шляху. Тропічні мурашки покидають свої житла... і рухаються, винищуючи все, що знаходять, для того, щоб загинути по дорозі. Лемінги проходять сотні верст, щоб кинутися у хвилі океану. Мікроорганізми – і ті чинять так само, породжуючи згубні епідемії” [6, с.387,388].

Факти людської історії – переселення народів, етнічні зіткнення тощо – для Л.М. Гумільова майже не відрізняються від названих природних явищ. Наша планета отримує з космосу більше енергії, ніж це необхідно для підтримки гомеостазу біосфери, що веде до ексцесів, котрі породжують серед тварин явища, подібні описаним вище, а серед людей – пасіонарні поштовхи, або вибухи етногенезу. Пасіонарність, на його думку, – це природжена здатність організму абсорбувати енергію зовнішнього середовища і видавати її у вигляді роботи. У людей ця здатність коливається настільки сильно, що іноді її імпульси ламають інстинкт самозбереження, як індивідуального, так і видового, внаслідок чого пасіонарії скоюють вчинки, що ведуть до радикальної зміни їхнього оточення.

Важливу, якщо не сказати основну, роль у спалахах пасіонарності грає сонячна енергія. Л.М. Гумільов підкреслює, що пасіонарний поштовх може бути ототожнений з мікромутацією. Тобто пасіонарність має енергетичну природу, а психіка особистості лише трансформує на своєму рівні імпульси, стимулюючи підвищену активність пасіонариїв, яка створює і руйнує ландшафти, народи і культури. Для позначення частини біосфери, пов’язаної з природними рухами людських колективів, Гумільов впроваджує поняття “етносфера”. “Оскільки людство поширене по поверхні суші повсюдно, але нерівномірно, і взаємодіє з природним середовищем Землі завжди, але по-різному, доцільно розглядати його як одну з оболонок Землі, але з обов’язковою поправкою на етнічні відмінності” [5, с.61].

Таким чином, Л.М. Гумільов ніби доводить біосферні ідеї В.І. Вернадського до рівня людини. Але поряд з єдиними методологічними підставами Вернадський і Гумільов мають принципово різні погляди на майбутнє людства, що знайшло віддзеркалення в негативному ставленні Гумільова до концепції ноосфери Вернадського.

Ноосферологія – вчення про “сферу розуму” – стала соціально-філософським завершенням створеної Вернадським цілісної картини світу. Відштовхуючись від природничо-наукових передумов, від геологічної ролі людської діяльності, В.І. Вернадський так оцінює значення людської свідомості: “У всіх хімічних процесах Землі надзвичайно різко виявляється в останнє тисячоліття нова геологічна і геохімічна сила: робота культурного людства, що вносить нове, різко відмінне від минулого в хід хімічних процесів Землі. Вона найтіснішим чином пов’язана зі свідомістю, яку зараз жоден суворо мислячий натураліст – науково, не філософським шляхом – не може прирівняти до тих параметрів, що вказані вище: до складу, ваги, енергії і характеру простору. І в той же час людство, культурне особливо, є однорідна жива речовина, яка на відміну від інших однорідних живих речовин, зберігаючи старі форми прояву в геохімічних процесах, виявляється в них ще новим, більш могутнім чином” [7, с.170].

Як очевидну безглуздість сприймав Володимир Іванович ту обставину, що “...історія людства та історія його духовних проявів вивчаються як самодостатні явища, котрі вільно й незакономірно проявляються на земній поверхні, в оточуючому їх середовищі як щось йому чуже. Соціальні сили, у них що виявляються, вважаються в значній мірі вільними від середовища, в якому йде історія людства” [8, с.39]. Людська думка охоплює біосферу, починаючи з постпліоценової епохи, і змінює всі природні процеси по-своєму, внаслідок чого активна енергія біосфери збільшується. “Людство, взяте в цілому, – робить висновок В.І. Вернадський у роботі “Біосфера й ноосфера”, – стає могутньою геологічною силою. І перед ним постає питання про перебудову біосфери на користь вільно мислячого людства як єдиного цілого” [9, с.230].

Л.М. Гумільов початково заперечує ідею ноосфери, якщо можна так сказати, на методологічному рівні. Для нього вихід за межі природознавства, а тим більше – у соціально-філософську сферу, уявляється кроком назад. Гуманітарні науки не можуть дати істинного знання, оскільки вони наскрізь заідеологізовані і схоластичні. Не сприймає Гумільов ноосферних ідей Вернадського і внаслідок того, що останній розглядав людство як цілісність, відзначаючи “єдність і рівність по суті, у принципі всіх людей, всіх рас. Люди є єдине ціле”.

Як відзначає А.Н. Медведь, Гумільов визнає розподіл людства на етноси, цілком допускаючи можливість виокремлення більш дрібних утворень, а також можливість їхньої загибелі. Так, етноси живуть поряд, можуть мати між собою політичні, економічні і культурні зв’язки, але відмінності в образі життя, у духовній культурі не дають приводу для більш тісного зближення етносів без збитку для їхніх культур. До того ж і пасіонарний поштовх кожний етнос відчуває по-різному... або ж не відчуває його взагалі. А ноосфера – явище загальне, таке, що рівним чином охоплює всі етноси. Гумільов начебто залишається в біосфері. Доказом останньої тези виступає і заперечення зменшення людської залежності від природи по мірі зростання культурного рівня людства.

Полемізуючи з М.І. Артамоновим, Гумільов вдається до свого улюбленого прийому – підміни теоретичного висновку на серію прикладів, часткових ілюстрацій, – коли пише: “Організм людини входить у біосферу Землі і бере участь в конверсії біоценозу. Ніхто не може довести, що професор дихає інакше, ніж бушмен, або розмножується нестатевим шляхом, або нечутливий до дії на шкіру сірчаної кислоти, що він може не їсти, або, навпаки, з’їдати обід на 40 осіб, або що на нього інакше діє земне тяжіння. Адже це все залежність від природи того самого організму, який діє і мислить. Але разом з тим людина відрізняється від інших тварин тим, що виготовляє знаряддя, створюючи якісно інший прошарок – техносферу. Творіння рук людини як з косної, так і з живої речовини (знаряддя, витвори мистецтва, домашні тварини, культурні рослини) випадають з циклу конверсії біоценозу. Вони можуть лише або зберігатися, або, якщо не законсервовані, руйнуватися. В останньому випадку вони повертаються в лоно природи. Кинутий в полі меч, перержавівши, перетворюється на окисел заліза. Зруйнований замок стає пагорбом. Здичавілий собака робиться диким звіром дінго, а кінь – мустангом. Це смерть речей (техносфери) і зворотне захоплення природою викраденого в неї матеріалу. Історія стародавніх цивілізацій показує, що природа хоча і терпить збиток від техніки, але врешті-решт бере своє, зрозуміло, за винятком тих предметів, які перетворені настільки, що стали незворотні. Такими є кременеві знаряддя, відшліфовані плити, бетонні майданчики, мумії” [5, с.37,38]. Шкода, що нові приклади відвели Льва Миколайовича вбік і не дали йому

сформулювати конкретного висновку проти соціального прогресу людства. Невже головна функція знарядь праці, техніки, створеної людиною, – руйнуватися, іржавіти й консервуватися? Чому Гумільов не розглядає їхнє основне призначення, заради якого вони і створюються, припиняє розгляд одвічного процесу обігу речовини й енергії у природі?

І ось саме тут ми виходимо на проблематику історіософії (“мудрості історії”), тобто кінцевого смислу історії людства. Чи має взагалі людська цивілізація якийсь сенс свого існування? Заради чого живуть і вмирають тисячі генерацій *Homo sapiens* на цій планеті? Чи існує якась вища місія, вища мета, яка не дозволяє людині зрівнятися з тваринним світом?

Відповіді на ці запитання різняться в залежності від світоглядних переконань їхніх авторів. Існує, наприклад, думка, що “Земля хворіє людством”, тобто цивілізація розглядається не більше, як своєрідних різновид вірусів, що знищує середовище, в якому мешкає. Значна кількість західних авторів схильні до песимізму й не вбачають ніякого іншого кінця людської історії, крім загибелі цивілізації разом з планетою. Екологічний есхатологізм стає логічним продовженням “знецілювання” технічного прогресу.

Але традиція антропокосмізму, і взагалі традиція російської філософії, не може погодитися з подібним розумінням історії і людини. Весь хід еволюції матерії неухильно підводить до появи на рівні людини такої властивості, яка виходить за межі матеріальності. Природа, тобто перша – біологічна – природа, *nature naturata*, біосфера створює умови для появи другої природи, адаптованої людиною для власного існування, тобто культури. Але еволюція на цьому не закінчується. Так, людина є органічною часткою природи, але вона все ж таки відрізняється від інших істот свідомістю. Саме наявність розвинутої психіки, свідомості, духовності згадують у першу чергу антропокосмісти, намагаючись визначити особливе призначення людини у Всесвіті. Створення “третьої природи” – світу мислення, ідеальних образів, сенсів – ось у чому полягає справжнє призначення людства.

Не випадково В.І. Вернадський приділяє багато уваги так званому “принципу Дана”, згідно з яким розвиток форм живого, починаючи з молюсків, супроводжується неухильним та незворотним зростанням маси мозку. Не було ще випадку, коли більш розвинута тварина мала менший обсяг мозку, ніж її еволюційні попередники. Пряме продовження цієї тенденції Вернадський вбачав у розвитку наук. Можливо, саме цим можна пояснити стійку зацікавленість Володимира Івановича вивченням історії європейської науки. Ми зустрічаємо у Вернадського чимало публікацій, присвячених саме цій проблематиці [10].

У прогресі наукового знання він вбачав найнеобхіднішу умову переходу людства до ноосфери. Більш того, у повній відповідності до традицій російського космізму Володимир Іванович не виключав можливості подальшої еволюції людини. “*Homo sapiens* не є закінчення творіння, він не є носієм досконалого мисленнєвого апарату. Він є проміжною ланкою у довгому ланцюгу істот, котрі мають майбутнє і, без сумніву, будуть мати майбутнє”.

Сучасний стан розвитку науки не може надати більш-менш задовільної відповіді на запитання про форми і подальше функціонування “третьої природи”. Але філософи – від В.С. Соловйова і К.Е. Цюлковського до сучасних дослідників – намагаються її знайти, пропонуючи власні гіпотези. Наприклад, з цієї точки зору “точка Омега” П. Тейяра де Шардена, до речі, співавтора терміна “ноосфера”, може розглядатися як прорив другої природи у третю. “Філософію інформаційної цивілізації” розвиває Р.Ф. Абдєєв [11]. Детальну гіпотезу існування потоків свідомості в Універсумі виказує у своїй книзі “Людина і космос” В.П. Бех [12]. “Ментальні підстави Всесвіту” досліджують харківські філософи під керівництвом І.З. Цехмістра [13]. Ці та інші праці свідчать про евристичний потенціал ноосферних ідей В.І. Вернадського.

А що ж Л.М. Гумільов? Для нього майбутнє залишається за межами можливостей наукового дослідження. Єдині доступні сліди колишніх цивілізацій – у їх матеріальному виразі – репрезентовані інвентарем неолітичних стоянок, руїн замків і т. ін. Гумільов не лише зосереджується на вивченні минулого, але й демонструє нерозуміння проблеми. Торкаючись проблеми ноосфери, він переводить її в аксіологічну площину, повторюючи за Ю.К. Єфремовим риторичне запитання – чи так вже розумна сфера розуму? Замість відповіді Лев Миколайович з притаманною йому ерудицією знову вдається до історичних прикладів алогічної, ірраціона-

льної діяльності людства. На його думку, не розум, а несвідома пасіонарність обумовлює втручання людини в царину природи, змінюючи планету, бо “тільки вона веде до зміни обличчя Землі, а нині навіть складу атмосфери”. Зазначимо, що В.І. Вернадський стверджував протилежне: лише свідомо людська діяльність (тобто явище, залежне від волі людини) здатна змінити “обличчя Землі”.

Процес становлення ноосфери для Гумільова є тотожним розвитку науки і техніки, що ведуть до заміни живих процесів. “Інакше кажучи, – резюмує він, – як би ми не ставилися до ідеї існування ноосфери, полярність техніки і життя незаперечна”. Формально-логічна помилка, продемонстрована тут, має назву “підміни понять”: поняття ноосфери ототожнюється з технікою, тобто явищем взагалі іншої природи. Спробуємо виправити помилку і поставити замість слова “техніка” слово “ноосфера”. Отримаємо: “Полярність ноосфери і життя незаперечна”, – судження далеко не аксіоматичного характеру.

“Можна погодитися з думкою про небезпеку для життя на Землі деяких технічних досягнень. Але ж ноосфера – це не тільки техніка. Це «твори геніальних поетів і філософів», народна культура і т. ін., тобто речі в принципі безпечні для земного життя рослин, ґрунтів, тварин. На жаль, деякі дослідники тлумачать термін «ноосфера» дуже вузько, завдяки чому він набуває негативного відтінку. Для оцінки такого підходу в цьому випадку краще за все підійшло б слово «непорозуміння»” [1, с.622].

Підводячи підсумки порівняльного аналізу двох антропокосмічних концепцій, зазначимо, що Л.М. Гумільов бере за основу своїх міркувань модель біосфери, описану В.І. Вернадським, але йде принципово іншим шляхом, поступово переходячи в явну опозицію до ідеї ноосфери. Якщо Вернадський послідовно простежує еволюцію людини від першої (біологічної) до другої (соціальної) і далі – у майбутню третю (духовну) природу за критерієм зростання свідомості, то Гумільов і другу природу вважає стихійними і випадковими продуктами несвідомої пасіонарності.

Інакше кажучи, у працях Вернадського звучить пафос наукового перетворення світу, тоді як у Гумільова – постмодерністський антисцієнтизм і скептицизм стосовно майбутньої єдності людства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Медведь А.Н. Идеи В.И. Вернадского и научное творчество Л.Н. Гумилева // В.И. Вернадский: Pro et contra / Сост., вступ. ст., коммент. А.В. Лапо. – СПб.: Изд-во РХГИ, 2000. – С.619-625.
2. Додонов Р.О. Російській космізм та ідеї В.І.Вернадського // Творча спадщина В.І. Вернадського і сучасність (Вернадські читання): Доповіді і повідомлення 3-ї Міжнародної наукової конференції. 22-24 травня 2003 р., м. Донецьк / Під ред. Л.О. Алексєєвої. – Донецьк: ДонНТУ, 2003. – С. 20-22; Додонов Р.А. Ноосферный проект глобализации: концепция и реализация // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – Запоріжжя: ЗДІА. – Вип. 15. – 2003. – С. 57-66; Додонов Р.О. Две «биосферы», «ноосфера» – одна // Ноосфера і цивілізація. – Донецьк: ДонНТУ, 2004. – Вип. 1(4). – С. 34-44.
3. Моисеев Н.Н. Русский космизм и учение В.И. Вернадского о ноосфере // В.И. Вернадский: Pro et contra. – СПб: Изд-во РХГИ, 2000. – С. 604-610.
4. Вернадский В.И. Биосфера // Биосфера. Мысли и наброски: Сб. науч. работ В.И. Вернадского. – М.: Издательский Дом «Ноосфера», 2001. – С. 13-15.
5. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – М.: Танаис ДИ-ДИК, 1994. – 544 с.
6. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1990. – 280 с.
7. Вернадский В.И. Химическое строение живого вещества // Вернадский В.И. Избранные сочинения. – М., 1960. – Т.5. – С. 170.
8. Вернадский В.И. Научная мысль как планетное явление // Вернадский В.И. О науке. – Дубна: Феникс, 1997. – Т. 1. – С. 303-545.
9. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. – М.: Наука, 1989. – С. 178.

10. Вернадский В.И. Избранные труды по истории науки. – М.: Наука, 1981. – 294 с.; Вернадский В.И. Труды по истории науки в России. – М.: Наука, 1988. – 464 с.
11. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. – М.: ВЛАДОС, 1994.
12. Бех В.П. Человек и Вселенная: когнитивный анализ. Монография – 2-е изд. – Запорожье: Просвіта, 1999. – 148 с.
13. Цехмистро И.З. Поиск квантовой концепции физиологических оснований сознания. – Харьков: Вища школа, 1981. – 182 с.

М.П. ЛУКАШЕВИЧ

ГУМАНІТАРНА ОСВІТА УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ

1. Концепція гуманітарної освіти – закономірний крок на шляху реформування освіти в Україні.

Актуалізація проблеми гуманізації освіти обумовлена процесом реформування системи освіти і виховання в Україні, викликаним радикальними змінами, що відбуваються у світі та українському суспільстві на шляху незалежності в напрямі гуманізації та демократизації всіх сфер соціального життя та переходом до ринкової економіки. Складний та різноплановий процес соціальних змін, що охоплює всі сфери суспільства, і освіту зокрема, вимагає підвищення ролі особистості в усіх сферах суспільного життя. На радикальну перебудову сферу освіти орієнтує нас Державна національна програма “Освіта” (“Україна ХХІ століття”), в якій гуманістичний контекст послідовно “пронизує” всю структуру цього важливого і на сьогодні теоретичного й методологічного документа¹.

Дійсно, визначене як стратегічне у реформуванні освіти завдання – відродження і розбудова національної системи освіти, включає в себе гуманістичні цінності-цілі: формування освіченої, творчої особистості, становлення її фізичного й морального здоров’я, забезпечення пріоритетності розвитку людини, відтворення і трансляції культури і духовності в усій різноманітності вітчизняних і світових зразків.

Серед пріоритетних напрямків реформування передбачено досягнення якісно нового рівня у вивченні базових навчальних предметів: української та іноземних мов, історії, літератури, математики та природничих наук. А також – забезпечення в кожному навчально-виховному закладі відповідних умов для виховання фізично та психічно здорової особи. Чільне місце займає гуманістичний напрям і серед основних шляхів реформування освіти. Подолання девальвації загальнолюдських гуманістичних цінностей та національного нігілізму, відірваності освіти від національних джерел мало б розчистити освітянський духовний простір для впровадження гуманістичних цінностей у навчально-виховний процес. А відхід від засад авторитарної педагогіки, що утвердилася в тоталітарній державі і спричинила нівелювання природних задатків і можливостей, інтересів всіх учасників освітнього процесу, повинен забезпечити сприятливі умови для творчої самореалізації і розкриття творчого людського потенціалу всіх учасників навчального процесу.

Гуманістична спрямованість Програми чітко визначена у принципах її реалізації. Перш за все така спрямованість закладена в принципах гуманізації та гуманітаризації освіти, навколо яких, як на міцному людиноцентристському фундаменті, вибудовано інші принципи ясно вираженого гуманістичного сенсу: демократизації освіти, її національної спрямованості та відкритості, безперервності, багатуокладності та варіантності. Особливої значущості в сучасному суспільстві набуває підтвердження принципу нероздільності навчання і виховання, що полягає в їхньому органічному поєднанні, підпорядкуванні змісту навчання і виховання формуванню цілісної та всебічно розвиненої особистості.

У своїй сукупності і взаємодії ці принципи визначили напрями і шляхи реформування змісту гуманітарної освіти. У галузі гуманітарної освіти було визначено такі основні напрями: формування гуманітарного мислення, опанування рідною, державною та іноземною мовами; прилучення до літератури, музики, образотворчого мистецтва, надбань народної творчості, здобутків української та світової культури; осмислення історичних фактів, подій і явищ, різ-

¹ Див.: Державна національна програма “Освіта (Україна ХХІ століття)”. – К.: Райдуга, 1994. – С. 8-9.